

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

LƏNKƏRAN İQTİSADI RAYONUNDA TURİZMİN İNKİŞAFININ SOSIAL-İQTİSADI DURUMA TƏSİRİ

Ixtisas: 5312.01 – Sahə iqtisadiyyatı

Elm sahəsi: 53 – İqtisad elmləri

İddiaçı: **Qəhrəman Mühəddin oğlu Yusupov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı-2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin
İqtisadiyyat kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Əli Qənbərli oğlu Əhrzayev

Rəsmi opponentlər:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Vahid Tapdıq oğlu Novruzov

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Elmira Məhəmməd qızı Qocayeva

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Elşən Qardaşxan oğlu Məmmədov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində
fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir

Dissertasiya
şurasının sədri:

imza

iqtisad elmləri doktoru, professor
Ədalət Cəlal oğlu Muradov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

imza

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zöhrab Həsən oğlu İbrahimov

Elmi seminarın
sədri:

imza

iqtisad elmləri doktoru, dosent
Ramil Zahid oğlu Hüseyn

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə turizmin inkişafı ölkənin potensial imkanlarının iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsinin prioritet istiqaməti sayılır və bu səbəbdən də mühüm sosial-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Turizmin inkişafının nəzəri və metodoloji aspekt-dən tədqiqi onun xüsusiyyətləri və sosial-iqtisadi nəticələr nəzərə alınmaqla aparıldıqda yüksək səmərə verə bilər. Azərbaycanda turizm potensialının düzgün qiymətləndirilməsi, onun infrastrukturunun fəaliyyət mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsi yüksək nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu, ilk növbədə ölkədə maliyyə imkanlarının genişlənməsinə, ölkənin ictimai-siyasi həyatında mühüm sosial-iqtisadi amil sayılan məşğulluq probleminin səmərəli həllinə geniş imkanlar açmış olur.

Son illərdə Azərbaycanda dövlət tərəfindən turizmin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsində məqsəd yalnız insanların istirahətə olan ehtiyacının təmin edilməsi deyil, eyni zamanda bu sahənin ümumilikdə milli iqtisadiyyatın və eləcə də onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına təsiri imkanlarının artırılması yolu kimi baxılır.

Azərbaycanın müasir beynəlxalq iqtisadi integrasiya proseslərinə səmərəli şəkildə qoşulmasında sərhədyanı regionlar mühüm rol oynamağa başlamışdır. Belə ki, sərhədyanı regionlarda turizmin inkişafı nəticə etibarı ilə qonşu dövlətlərlə sosial-iqtisadi əlaqələrin daha da genişləndirilməsinə böyük imkanlar açır. Turizmin inkişafı nöqtəyi-nəzərindən sərhədyanı regionlara bu cür diqqətin artırılması həmin ərazilərdə rəqabətədavamlı yeni infrastrukturun formalaşmasına, müxtəlif istehsal növlərinin yaradılması və inkişafına, bir sözlə, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatına, eləcə də, regionların və xüsusilə də sərhədyanı ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafına xarici investisiyaların cəlb olunmasına əlverişli şərait yaradır. Bu da öz növbəsində Azərbaycanda səmərəli beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsinə geniş imkanlar açmış olur.

Hazırda dünya iqtisadiyyatında baş verən böhran prosesi Azərbaycanda dövlət tərəfindən sərhədyanı regionların dinamik sosial-iqtisadi inkişafının operativ təmin edilməsi istiqamətində əsaslandırılmış bir siyasət həyata keçirilməsini tələb edir. Bu isə öz

növbəsində sərhədyanı bazarların integrasiyası, transsərhəd ərazilərin ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı faydalı əlaqələrinin güclənməsi, malların, xidmətlərin, kapitalın, texnologiyaların, informasiyanın, işçi qüvvələrinin qarşılıqlı sərbəst axını şəraitində daha yüksək səmərə verə bilər. Bu, onunla izah olunur ki, real şəraitdə həmsərhəd dövlətlərin iqtisadi sistemləri arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. İqtisadi münasibətlər prosesində beynəlxalq iqtisadi hüquq normaları nəzərə alınmaqla bu fərqliliklər hər iki tərəfin maraqları əsasında iqtisadi əməkdaşlığın bütün sahələrində və xüsusilə də, turizm sahəsində çoxşaxəli bir sistemin yaradılması üçün əlverişli zəmin yarada bilər. Lənkəran İR-u coğrafi, tarixi-mədəni və sosial-iqtisadi potensialına görə geniş imkanlara malikdir və bu nöqteyi-nəzərdən sərhədyanı rayonlarda turizmin inkişaf etdirilməsi həm regionun kompleks inkişafı üçün, həm də ümumilikdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məhz bu baxımdan hazırda sərhədyanı regionun sosial-iqtisadi inkişafında, prioritet sahə kimi, turizm fəaliyyətinin kompleks tədqiq edilməsi böyük aktuallıq kəsb edir.

Problemin işlənmə dərəcəsi. Son dövrlərdə Azərbaycanda və dünyanda beynəlxalq turizmin formalaşdırılması və daha da inkişaf etdirilməsinə münasibətdə bir çox müəlliflər geniş araşdırmalar aparmışlar. Turizmin iqtisadiyyatı mövzusunda Ə.Əlirzayev, E.Məmmədov, R.Qasimov, N.Qafarov (Azərbaycan), M.Morozov, A.Zdorov, V.Borodin, D.Uşakov, A.Ovçarov, N.Moiseyeva, V.Boqolyubov (Rusiya Federasiyası), P.Pusenteylo (Ukrayna) və digər alimlər yazmışlar.

Regionlarda turizmin inkişafının müasir problemləri barədə A.Həsənov, E.Qocayeva, F.Rəhmanov, (Azərbaycan), O.Zuyeva, N.Quliyev, Y.Çernyavskiy, İ.Draqileva, S.Poşnaqov (MDB ölkələri), digər xarici ölkələrin müəlliflərindən F.Kotler, Q.Ridevskiy, R.Nurkoviç, A.Figueira, N.Apostolov və başqa alimlər araşdırmalar aparmışlar.

Nəticə etibarı ilə xarici ölkələrin mütəxəssisləri tərəfindən turizmin səmərəli inkişaf etdirilməsi üzrə aparılan elmi tədqiqatlar sərhədyanı regionların sosial-iqtisadi inkişafının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinə mühüm elmi-nəzəri və praktiki əsas yaradır.

Azərbaycanda sərhədyanı rayonlarda turizmin inkişafında problemlərin həllinin aktuallığı dissertasiya işinin mövzusunun, tədqiqat obyektinin və predmetinin seçilməsini, həmçinin tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsini şərtləndirir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi Lənkəran iqtisadi rayonunun turizm potensialının qiymətləndirilməsi və turizmin bu regionun sosial-iqtisadi inkişafına təsiri imkanlarının yüksəldilməsi yollarının müəyyən edilməsidir. Qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı **vəzifələr** müəyyənləşdirilmişdir:

- ✓ Sərhədyanı regionun iqtisadiyyatı tərkibində turizm sektorunun yeri və onun dinamik inkişafı problemlərinin nəzəri-metodoloji aspektlərinin tədqiqi;

- ✓ Turizm bazarı amillərinin qiymətləndirilməsi əsasında regionun turizm potensialının səmərəli istifadəsi yollarının tədqiqi;

- ✓ Lənkəran iqtisadi rayonunun turizm resurslarının və turizm infrastrukturunun təhlili;

- ✓ Turizm sahəsinin gələcək inkişaf meyllərini ayırd etmək məqsədi ilə regionun GZİT təhlilinin aparılması;

- ✓ Lənkəran iqtisadi rayonunun «Turizm istiqamətli xüsusi iqtisadi zona» elan edilməsinin və Regional Turizm Şurasının yaradılmasının elmi və metodiki tərəflərinin əsaslandırılması;

- ✓ Lənkəran iqtisadi rayonunun kompleks sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə turizmin inkişafı sahəsində beynəlxalq təcrübənin araşdırılması və onun sərhədyanı regionlarda səmərəli tətbiqi yollarının müəyyənləşdirilməsi;

- ✓ Lənkəran iqtisadi rayonunun iqtisadi inkişafında turizmin rolunun yüksəldilməsi, investisiya imkanları və iqtisadi inkişaf perspektivlərinin proqnozunun işlənilib hazırlanması;

- ✓ Lənkəran iqtisadi rayonunun beynəlxalq səviyyəli turizm destinasiyasına çevrilməsi məqsədi ilə Regional Turizm Şurası tərəfindən turizm fəaliyyətinin səmərəli tənzimlənməsi yollarının müəyyənlişdirilməsi.

Tədqiqatın obyekti Azərbaycan Respublikasının Lənkəran iqtisadi rayonunun turizm sahəsidir.

Tədqiqatın predmetini Lənkəran iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafında turizmin rolunun yüksəldilməsi yolları təşkil edir.

Tədqiqat metodları.

Dissertasiya tədqiqatının nəzəri və metodoloji əsasını yerli və xarici mütəxəssislərin elmi əsərlərində iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsi, sosial yönümlü bazar təsərrüfatı, regional iqtisadiyyat, idarəetmə nəzəriyyəsi, turizm sferasının inkişafı məsələlərinə dair konsepsiyalar və müvafiq nəzəriyyələrin əsas müddəaları, turizm xidmətləri bazarları ilə bağlı məsələləri tənzimləyən normativ-hüquq aktlar kompleksi təşkil edir.

Dissertasiyada respublika regionlarının inkişafına dair Dövlət proqramlarında təsbit olunmuş konseptual ideyalardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını müqayisə metodu, habelə qrafik metod, analitik qruplaşdırmalar metodu, sorğu metodu və korrelyativ-regressiv analiz metodları təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını son illərdə Azərbaycanın qoşulduğu çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələri, həmçinin hökumətlər-arası sazişlər, regionların inkişafı və iqtisadi sahələr üzrə müvafiq Dövlət proqramlarının materialları, Azərbaycanda ixtisaslaşdırmış turizm sənayesinin inkişafı üzrə Strateji yol xəritəsi, Ümumdünya Turizm Təşkilatının, Avropa İttifaqının, digər beynəlxalq təşkilatların rəsmi sənədləri, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin, Dövlət Turizm Agentliyinin rəsmi məlumatları təşkil edir.

Müdafiəyə təqdim edilən əsas müddəalar

1. Sərhədyanı regionun turizm ərazisi kimi qiymətləndirilməsi
2. Lənkəran iqtisadi rayonunda turizmin inkişafına təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi;
3. Qonşu ölkə ilə sərhədyanı əməkdaşlıq Lənkəran İqtisadi Rayonunun sosial və iqtisadi inkişafının əsas şərtlərindən biri olduğunun əsaslandırılması;
4. Lənkəran İqtisadi Rayonunun GZİT təhlili;
5. Regionun «Turizm istiqamətli xüsusi iqtisadi zona» elan edilməsinin və Regional Turizm Şurasının yaradılmasının elmi və metodiki tərəflərinin əsaslandırılması;
6. Lənkəran İqtisadi Rayonunun investisiya cəlbəediciliyinin və bu rayonun destinasiyaya çevrilməsinin əsaslandırılması;

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi:

• “Turizm ehtiyatları” anlayışının fərqli açıqlaması verilib. Bu anlayışa “etnoqrafik qrup”un əlavə edilməsi əsaslandırılmışdır;

• Lənkəran İqtisadi Rayonunun turizm potensialı müasir tədqiqat metodologiyasına əsasən qiymətləndirilmiş və sərhədyanı turizmin təşkilinin beynəlxalq təcrübəsinin Azərbaycan regionu şəraitində tətbiqinin yolları əsaslandırılmışdır;

• İqtisadi, sosial və ekoloji qiymətləndirilmə əsasında regionun turizm istiqamətli inkişafı əsaslandırılmışdır;

• Lənkəran sərhədyanı regionun sosial-iqtisadi inkişafında turizmin inkişafının yeri və rolu müəyyənləşirilmiş və turizmin istiqamətli inkişafına yönəlmiş Xüsusi İqtisadi Zonasının yaradılmasının nəzəri və təcrübi aspektləri açıqlanmışdır;

• Regionun bir marka altında tanınılmasının təşkili və fərqli yanaşma metodları ilə həyata keçirilməsi yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqat nəticələrinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti.

Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti turizm sahəsinin tədqiqinin nəzəri bazasının genişləndirilməsindən, sərhədyanı turizmin təşkili haqqında mövcud elmi biliklərin sistemləşdirilməsi və genişləndirilməsindən ibarətdir.

Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın yekununda əldə olunan konseptual müddəalar, verilən təkliflər müvafiq orqanlar tərəfindən Lənkəran regionunun sosial-iqtisadi inkişafının planlaşdırılması və proqramlaşdırılması məqsədi ilə istifadə edilə bilər.

Araşdırmalardan əldə olunan nəticələr Dövlət Turizm Agentliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, rayon icra hakimiyyəti və regional idarəetmə orqanları tərəfindən sərhədyanı regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsində, qonşu dövlətlərin sərhədyanı regionları ilə əməkdaşlığın inkişafının prioritet istiqaməti kimi turizm-rekreasiya imkanlarından səmərəli istifadə edilməsində mühüm vasitə sayıla bilər.

Tədqiqat nəticələrinin aprobasiyası. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi-praktik konfranslarda və seminarlarda şərh edilmiş, müzakirə olunmuş

və bəyənilmişdir. O cümlədən:

Belarusda 2, Bolqarıstanda 2, Rusiya Federasiyasında 2, Qazaxıstanda 1, ölkəmizin müxtəlif təhsil ocaqlarında keçirilən konfranslarda 4 tezis və məruzələr və Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərdə 6 məqalə nəşr edilmişdir.

Dissertasiya işində əldə olunan elmi müddəalar “Xəzər” Universitetində “Turizm və otelçilik” ixtisası üzrə mütəxəssislərin hazırlanması prosesində istifadə edilir.

Müəllif tərəfindən tədqiqatın mövzusu üzrə ölkəmizdə və xaricdə 17 tezis, məruzə və məqalə, habelə 1 dərş vəsaiti, 1 dərşlik (müəlliflər kollektivi) və 3 kitabça çap olunub.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş (10494 işarə), üç fəsil (I fəsil – 60852 işarə, II fəsil – 71274 işarə, III fəsil – 92166 işarə), nəticə (9554 işarə), 141 adda istifadə olunmuş mənbə siyahısından, əlavələrdən və ixtisarlar siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işində 21 cədvəl, 2 şəkil, 3 qrafik, 12 diaqram, 4 sxem, əlavədə 5 xəritə və 3 sorğunun nəticələri verilmişdir. İşin ümumi həcmi 162 səhifədən (244342 işarə) ibarətdir.

Dissertasiya işinin mündəricatı

Giriş

I Fəsil. Turizm sahəsinin tədqiqinin nəzəri-metodoloji əsasları

1.1.Sərhədyanı regionların inkişafının turizm amili ilə qarşılıqlı əlaqəsi

1.2.Turizm fəaliyyətində turizm ehtiyatlarının yeri və rolu

1.3.Regionun cəlbədicilində turizm infrastrukturunun rolu

II Fəsil. Lənkəran İqtisadi Rayonunda turizmin inkişafının təşkilati-iqtisadi problemlərinin tədqiqi

2.1.Regionun turizm fəaliyyətinin müasir vəziyyəti və dinamikası

2.2.Sərhədyanı əməkdaşlıqda beynəlxalq təcrübənin regionda tətbiqi imkanları

2.3.Lənkəran İqtisadi Rayonunun sosial-iqtisadi potensialı

III Fəsil. Lənkəran iqtisadi rayonunun turizm destinasiyasına çevrilməsi istiqamətləri

3.1.Lənkəran İqtisadi Rayonunun turizm sənayesinin inkişafı

perspektivləri

3.2. Lənkəran İqtisadi Rayonunda turizmin inkişafının tənzimlənməsi mexanizmin təkmilləşdirilməsi

Nəticə

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

Əlavələr

İxtisarlar

Tədqiqatın qısa məzmunu

1.Sərhədyanı regionun turizm ərazisi kimi qiymətləndirilməsi.

Regionlar spesifik xüsusiyyətlərinə və sosial-iqtisadi inkişaf formalarına görə fərqlənirlər. Bunlar təbii, sosial-siyasi, demoqrafik və digər amillərlə bağlıdır. Təbii-coğrafi və iqtisadi xüsusiyyətlərinə görə regionlar təbii-iqlim və ekstremal zonalar, dənizkənarı və sərhədyanı regionlara, habelə ölkənin əsas ərazisindən ayrılmış regionlar kimi təsnifləşdirilir. Bu cür bölgü turizm-rekreasiya potensiallarından istifadə etməklə tələb olunan müvafiq inkişaf strategiyasını həyata keçirmək imkanı yaradır.

Sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi regionun digər ərazilərdən üstünlüyünü və ya zəifliyini göstərən əsas göstəricidir. Regionları coğrafi, iqtisadi, dini, etnik və s. baxımdan ayırmaq mümkündür.

Dünyanın ayrı-ayrı regionlarında beynəlxalq turizmin sürətlə inkişaf etməsinin səbəblərindən biri gömrük və viza sənədləşməsinin sadələşdirilməsi, iqtisadi artım və ümumən siyasi sabitlikdir. İspaniya, Macarıstan, Avstriya və bir çox digər ölkələr gəlmə turizm formasını inkişaf etdirməklə digər iqtisadi sahələrdə olan xaricə valyuta axınını artıqlaması ilə kompensasiya edə bilirlər. Əcnəbi turist sayında qonşu ölkəyə səfər edən sərhədyanı əhali böyük çəkiyə malikdir.

Dissertasiyada diqqət yetirilir ki, Asiya və Okeaniya regionunda xarici turistlərin sayının Amerika regionuna nisbətən daha sürətlə çoxalması bu ərazidə son 15 ildə siyasi sabitlik və iqtisadi yüksəliş əhalinin maddi imkanlarının artımına səbəb olmuşdur. Maddi imkanların artımı öz növbəsində turizm xidmətlərinə tələbatın artması ilə müşayiət olunur. Tələbatın artımı müvafiq xidmətlərin təklifi strukturunun və turizm infrastrukturunun yaxşılaşmasına və inkişafına səbəb olmuşdur.

Avropadaxili regionların uğurlu inkişafının əsası hüquqi

bazanın olması ilə bağlıdır. Regional və yerli səviyyədə əməkdaşlığın şərtlərini müəyyən edən əsas hüquqi sənəd 21 may 1980 ildə Madriddə qəbul olunmuş “Ərazi icmaları və hakimiyət orqanları arasında transsərhəd əməkdaşlıq haqqında” Avropa Çərçivə Konvensiyasıdır. Müasir dövrdə iqtisadiyyatda baş verən böhran hadisələri sərhədyanı regionların inkişafının davamlılığını operativ şəkildə həll etməyi tələb edir. Bu isə öz növbəsində bazarların integrasiyasına, ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin əmtəə, xidmət, kapital, texnologiyalar, informasiya, işçi qüvvəsinin transsərhəd əməkdaşlıqda geniş iştirakını təmin edir.

Keçən əsrin 90-cı illərində sosializm düşərgəsinin dağılması nəticəsində azad bazar mühitinə daxil olmuş ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafına kömək etmək məqsədilə Qərb ölkələri ilə həmsərhəd olan ölkələr arasında **birgə sərhədyanı regionlar** yaradılırdı. Bu cür regionların yaradılması eyni zamanda bir sıra strateji məqsədlər güdür: yeni bazarların açılması, Avropa təhlükəsizliyinin, siyasi sabitliyin və iqtisadi mütəşəkkilliyin yaradılması.

Müxtəlif istiqamətli, fərqli ixtisaslaşma ilə bir çox ölkələrdə azad iqtisadi zonalar, azad ticarət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Hətta bir sıra ölkələrdə (Ukrayna, İordaniya, Tailand, Filippin, Honduras, Rusiya Federasiyası və s.) **turizm istiqamətli** fəaliyyətin üstünlük təşkil edən xüsusi inkişaf zonaları vardır.

Azərbaycanın İranla həmsərhəd olan bir neçə iqtisadi rayonunun olması iki ölkənin regional iqtisadi inkişafı üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Lənkəran İqtisadi Rayonunun ərazisindən mühüm nəqliyyat xətləri keçməklə bərabər burada beynəlxalq iqtisadi əlaqələr həyata keçirilir.

Regional turizm-rekreasiya komplekslərinin strateji idarə edilməsi üçün sahə rayonlaşdırmasının dərinlən öyrənilməsi və turizm regionlarının müasir xüsusiyyətlərini bilmək tələb olunur. Ümumdünya Turizm Təşkilatının müəyyən etdiyi kimi, turizm regionu sağlamlaşdırma və istirahətin təşkili üçün tələb olunan xüsusi qurğular və xidmətlər şəbəkəsinə malik olan ərazidir. **“Turizm regionu”** anlayışı altında turistin səyahət məqsədilə seçdiyi müəyyən məkan, vilayət və ya coğrafi ərazi başa düşülür. Bu ərazi səyahətdə olanlar üçün tələb olunan yerləşdirmə, qidalanma və istirahət müəssisələrinin

olduğu yerdir. Bu tələblərə cavab verən əraziyə “**turizm destinasiyası**” kimi baxılır.

2.Lənkəran iqtisadi rayonunda turizmin inkişafına təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində, müasir şəraitdə turizm ehtiyatlarının və turizm infrastrukturunun mahiyyəti, strukturu və xüsusiyyətləri açıqlanır. Dissertasiyada turizmin əsas ünsürləri olan turizm ehtiyatları və turizm infrastrukturunu müəllif tərəfindən əsaslandırılmışdır.

İşdə belə müddəə əsaslandırılır ki, turizm fəaliyyəti üçün kompleksli əsas yaratmaq məqsədilə mövcud ehtiyatların sistemli tədqiqatı aparılmalı və bunun nəticəsində turizm ehtiyatlarını onların yerləşdiyi ərazilərə və xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdıraraq cəlbedici xassələrini qabartmaq ehtiyacı vardır. Əhalinin istirahətinə təxsis edilmiş təbiət-rekreasiya ehtiyatları iqtisadiyyatın turizm sahəsinin əsas elementidir. Bu ehtiyatların keyfiyyəti və miqdarı turizm-rekreasiya komplekslərinin istiqamət xarakterini müəyyən edir. Turizm fəaliyyətinin əsasını təşkil edən ehtiyatların düzgün müəyyən edilməsi, insanların fiziki və mənəvi ehtiyaclarını ödəmək imkanları olan ünsürlər barədə müəllif tərəfindən fərqli açıqlamaları verilir.

Bir sıra müəlliflər (N.Apostolov - Bolqarıstan, V.A.Kvartalnov, İ.V.Zorin, V.İ.Krujalın, A.D.Çudnovskiy, A.S.Kuskov və d.- Rusiya) turizm (-rekreasiya) ehtiyatlarını bəzi fərqliliklərlə 2 qrupa (hissəyə) bölürlər: təbii və mədəni-tarixi (və ya antropogen).

Digər müəlliflərdən fərqli olaraq dissertasiyada “Turizm ehtiyatları” anlayışı 3 qrupda təklif edilir: 1.Təbii-iqlim; 2.Antropogen; 3.Etnoqrafik.

Təbii ehtiyatlar regionun turizm cəlbediciliyinin yaradılmasının əsasıdır. Lənkəran İR-da meşələrin sahəsi ərazinin 23%-nə bərabərdir. Ərazidə çoxlu sayda çay, Xanbulançay su anbarı, termal su mənbələri mövcuddur, zirvələri 2,5 min metrədək çatan Talış dağlıq silsiləsi mövcuddur.

Turizm ehtiyatlarının ikinci qrupuna antropogen, yəni insan əli ilə yaradılmış ehtiyatlar daxildir.

Lənkəran regionu bu ərazidə yaşayan insanların özünəməxsus adət-ənənələri, kulinariyası ilə seçilir. Tədqiqatda etnoqrafik ehtiyatlara turizm ehtiyatlarının tərkib hissəsi kimi baxılır. “*Etnoqrafik*

ehtiyatlar turistlərin olduğu yerdə yerli milli ənənələr, adətlər, məişət, xalq yaradıcılığı” nı özündə birləşdirir¹. Etnoqrafik turizm növü mədəni əlaqələrin daha sıx olmasına, kiçik xalqların mədəniyyətinin dünya mədəni irsinə daxil olmasına imkanlar yaradır, multikulturalizmin dayanıqlı tərəfdaşdır.

Dissertasiyada qeyd edilir ki, turizm ehtiyatlarının iqtisadi səmərəsi, onların turizm dövriyyəsinə cəlb edilməsi intensivliyi ilə ölçülür. İl ərzində regiona ölkədaxili və əcnəbi turistlərin axını bu ehtiyatların istifadəsinə və onların təkrar istehsalına ayrılan vəsaitləri müəyyənləşdirir. *“Rekreasiya ehtiyatlarının təkrar istehsalına yönəldilən maliyyə mənbələrini turizm gəlirləri və kredit resursları təşkil edir”*²:

$$\bar{K} = Tg + Kr$$

Burada: $\bar{K}$ – kapital qoyuluşu;

Tg – turizmdən gəlir;

Kr – kredit resursları;

Turizm fəaliyyətinin əsas hərəkətverici elementi turistlərə xidmət göstərən obyektlər şəbəkəsidir. Məhz bu obyektlər tərəfindən turistlərə yerləşdirmə, qidalanma, nəqliyyat, ekskursiya, əyləncə və s. xidmətlər ayrılıqda və ya kompleks şəkildə təqdim edilir.

Ərazi turizm infrastrukturunun müəssisə və təşkilatları sosial, istehsalat və institusional infrastruktura bölünür. Sosial infrastruktur adı altında işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı ilə əlaqəli olan sahə müəssisələri başa düşülür: səhiyyə idarələri, turizm sahəsində təhsil, pərakəndə ticarət şəbəkəsi, kütləvi ictimai iaşə müəssisələri, sərnişin nəqliyyatı və mənzil-kommunal təsərrüfatı strukturu, asudə vaxtın təşkili strukturu və digərləri. Turizm sahəsinin istehsalat infrastrukturuna turoperatorlar, agentliklər, yerləşdirmə obyektləri və s. aiddir. İnstitusional turizm infrastrukturuna turizmi tənzimləyən idarəedici orqanlar, turizm sahəsində fəaliyyət göstərən birliklər, assosiasiyalar aiddir.

¹ Bilalov B., Yusupov Q., Səyahət agentlikləri və turoperatorluq, dərs vəsaiti, Mütərcim, Bakı-2012, 228 s.;

² Əlirzayev Ə.Q., Yusupov Q.M., Sərhədyanı regionun sosial-iqtisadi inkişafında turizmin rolu // ADİÜ, Elmi xəbərləri, cild 7, aprel-iyun 2019, 157 s.,

3. Qonşu ölkə ilə sərhədyanı əməkdaşlıq Lənkəran İqtisadi Rayonunun sosial və iqtisadi inkişafının əsas şərtlərindən biri olduğunun əsaslandırılması. Statistik göstəricilərə nəzər salsaq görürük ki, 2019-cu ilin sonuna Lənkəran İR-da turizm sənayesinin əsasını təşkil edən mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə 3658 yer olmuşdur və ölkə üzrə bu göstəricinin 7,3%-ni təşkil edir. Bundan başqa kənd qonaq evləri də turistlərə müvafiq xidmətlər təqdim edirlər. Regionda 1 turoperator müəssisəsi, Turizm-informasiya mərkəzi fəaliyyət göstərir, Lənkəran Dövlət Universitetində və Masallı Dövlət regional kollecində turizm ixtisası üzrə tədris həyata keçirilir.

Cədvəl 1

2019-cu il iqtisadi rayonlar üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin əsas göstəriciləri

Iqtisadi rayonlar	Birdəfəlik tutum (yer)	İşçilərin orta illik siyahı sayı (nəfər)	Yerləşdirilmiş şəxslərin sayı (nəfər)	Gəlir (min manat)
Bakı ş.	20740	5696	1199151	335760.9
Abşeron	1087	360	15608	2666.1
Gəncə-Qazax	3392	853	78665	16987.3
Şəki-Zaqatala	4561	1828	238085	34885.9
Lənkəran	3658	721	56288	6229.2
Quba-Xaçmaz	10931	1942	193454	37197.2
Aran	2296	301	41321	3068.9
Yuxarı Qarabağ	60	4	1167	43.7
Dağlıq Şirvan	1738	455	31744	6735.7
Naxçıvan	1517	321	64282	6613.6
Cəmi ölkə üzrə	49980	12481	1919765	450188.5

Mənbə: www.stat.gov.az/turizm e-səhifəsinin göstəriciləri əsasında tərtib olunmuşdur

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi mehmanxanaların yer tutumuna görə Lənkəran İR-u iqtisadi rayonlar arasında 3-cü yerdə olmasına baxmayaraq işçilərin sayı, yerləşdirilmiş şəxslər və əldə etdiyi gəlirə görə geridə qalır. İl ərzində bütün turistlərin gecələmələrinin sayı turistlərin birbaşa xərcləri ilə bağlıdır. Ölkə üzrə cəmi turistlərin gecələmələrin sayı 2006-cı ilə nisbətən 2019-cu ildə 3 dəfə artdığı halda, Lənkəran İR-da 2 dəfə aşağı düşmüşdür.

Lənkəran İR-na əcnəbilər digər iqtisadi rayonlara nisbətən dəfələrlə az cəlb edilmişdir. Əcnəbilərin az cəlb edilməsinə görə yerləşdirmə obyektlərinin itirdiyi maliyyə vəsaitinin həcmi aşağıdakı nümunədə görə bilərik. Belə ki, bir əcnəbi turistin gündəlik minimum xərcini 50 manat (şərti rəqəm) təyin etməklə aşağıdakı itirilmiş gəliri hesablamaq olar:

2008-ci ildə 6933 gecələmə x 50 man = 346650 man.

2019-cı ildə 3933 gecələmə x 50 man = 196650 man.

Regionun 2008-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə yalnız əcnəbi turistlərdən itirdiyi məbləğ 150000 man. olmuşdur.

2019-cu il ərzində regionda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yerləşdirilmiş şəxslərin 96,7%-i cəmi 1-3 gün müddətinə qalmışlar. Qısamüddətli keçələmələrin əksəriyyət təşkil etməsi həftəsonu istirahətə gələnlərin sayının çox olması, əyləncə mərkəzlərinin və maraqlı tarix-mədəni dərkətmə və təbiət ekskursiyalarının az olması və ya heç olmaması, şou proqramların ya zəif olması, ya da heç təşkil edilməməsi ilə bağlıdır.

Region üzrə orta gecələmə 2014-cü ildə 3,6 gün, 2019 ildə 1,54 gün olmuşdur. Lənkəran İR-u digər iqtisadi rayonlardan mehmanxanaların yüklənməsi göstəricisinə görə sonuncu yerdədir.

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi regionda 1 nəfərə düşən məhsul buraxılışı ölkə göstəricisindən 4.6 dəfə, 1 nəfərə düşən turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə xidmətləri isə 3,9 dəfə aşağıdır.

Cədvəl 2

2019-cu il Azərbaycan Respublikası və Lənkəran iqtisadi rayonu üzrə əsas iqtisadi göstəricilər

№	Göstəricilər	Ölkə üzrə	Lənkəran İR-u üzrə	
			faktiki	hesablama (proqnoz)
1	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yüklənmə faizi	22.1%	10.1%	60%
2	Məhsul buraxılışı (min man.)	88104332.3	1813005.6	2056680.6 (+243675.0)
3	Qeyri-neft sektoru (min man.)	44471800.0	1813005.6	2056680.6 (+243675.0)
4	Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə xidmətləri (min man.)	2105351.5	48735.8	292410.0 (+243675.0)
5	Əhalinin orta illik sayı (min nəfər)	10024.3	941.9	941.9

Cədvəl 2-nin ardı

6	1 nəfərə düşən məhsul buraxılışı (man.)	8789.1	1924.8	2183.5 (+258,7)
7	1 nəfərə düşən Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə xidmətləri (man.)	210.02	51.7	310.4 (+258,7)
8	Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə xidmətlərinin məhsul buraxılışında payı (%)	2.4	2.7	14.2 (+11.5)
9	Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə xidmətlərinin qeyri-neft sektoru daxilində payı (%)	4.7	2.7	14,2 (+11.5)

Mənbə: cədvəl www.stat.gov.az e-səhifəsinin göstəriciləri əsasında tərtib edilib

Mehmanxana fəaliyyətinin regionun iqtisadiyyatında yerinin ayırd edilməsi üçün **EViews** paketi vasitəsilə 2007-2018 illər üzrə göstəricilərinin regressiya təhlili aparılıb.

- 2007-2018-ci illər üzrə “qiymətləndirmə komandası” (*Estimation Equation*) məqsədi ilə region üzrə 2 dəyişənin bir-biri ilə əlaqəsini təyin etmək üçün “əsas sahələrin məhsul istehsalı” (ESMS) və “mehmanxanaların gəliri” seçilib (*Estimation Command*). Hesablamalardan məlum olur ki, mehmanxanaların gəliri 1% artdığı halda əsas sahələrdə istehsal olunan məhsul 0,032% artır, region üzrə müzdlü işçilərin sayı 0,03% artır. Təsirin bu qədər kiçik olması mehmanxanalarda işləyənlərin sayının az olması ilə əlaqədardır. Yerləşdirmə obyektlərində yüklənmə faizi 60 olduğu halda həmin göstəricilər müvafiq olaraq 0.19% və 0.18% olur. Bu isə yeni iş yerlərinin açılması, yerli sakinlərin maddi imkanların artması deməkdir.

Müəllif tərəfindən 2006-2008 illərdə və 2015-ci ildə regionda turizmlə əlaqəli sorğular keçirilib və nəticələri təhlil edilib.

Turizm fəaliyyətinə yerli sakinlərin müsbət rəyi, zəngin turizm ehtiyatlarının mövcudluğu və regionun sərhədyanı olması bu ərazidə **beynəlxalq turizmin inkişafı üçün zəmin yaradır.**

Xarici ölkə müəlliflərinin tədqiqatlarında bildirilir ki, sərhədyanı regionlar arasında əməkdaşlıq barədə bağlanmış razılaşmalar sərhədin hər iki tərəfində yerləşən inzibati rayonlara regiondaxili əməkdaşlığın həyata keçirilməsində və bununla bağlı hər hansı problemlərin həll

edilməsində qarşılıqlı səlahiyyətlər verilir. Avropada bu cür ərazilər *Euroregion* adlandı. Sərhədyanı rayonların əməkdaşlığı yalnız iqtisadi maraqlar deyil, eyni zamanda təbiətin mühafizəsi, ekoloji tarazlıq məqsədilə də həyata keçirilir.

1992-ci ildə Almaniya, Çexiya və Polşa sərhədyanı ərazilərində yaradılmış birgə əməkdaşlıq regionlarında (Avroregionlar) 1994-1996-cü illər ərzində Polşa tərəfində 900 mln dollar həcmində 32 layihə həyata keçirilmiş və işsizlik sahəsində pozitiv nailiyyətlər əldə edilmişdir. *WhiteRoad* (Ağ yol) adlanan layihənin məqsədi Finlyandiyanın regionlarına və Rusiya Federasiyasının Kareliya Respublikasına beynəlxalq turist axınına artırmaq üçün turistlərin tələblərinə uyğun yeni, yüksək keyfiyyətli, asan əldə olunan turizm məhsulunun yaradılmasıdır. Qazaxıstan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası sərhədində Xorqos beynəlxalq sərhədyanı əməkdaşlıq mərkəzi açılmışdır. Bu ərazidə turfirmaların fəaliyyəti üçün xüsusi sahə ayrılıb.

Statistik göstəricilərə əsasən, Azərbaycana 2015-ci ildə 1921,9 min, 2019-cu ildə 2863,5 min əcnəbi turist gəlmişdir. Əcnəbi turistlərin ölkəmizdə etdikləri xərclər 2015-ci ildə 1132,4 mln manat, 2019-cu ildə 2971,4 mln manat olmuşdur. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq 2017-2019-cu illərdə beynəlxalq turizm forması üzrə tədiyyə balansı ölkəmiz üçün müsbət olmuşdur³.

Azərbaycanla ümumi sərhədi olan İrandan ölkəmizə gələnlərin sayı hər il 150 min - 370 min arasında dəyişir. Azərbaycandan İrana turizm məqsədilə gedənlərin sayı 2019-cu ildə 1353,3 min nəfər olmuşdur.

İrandan ölkəmizə və əksinə keçən insanların və yük daşımalarının əsas axını məhz Astara sərhəd keçid məntəqəsində baş verir. Bu isə Lənkəran İR-nun Azərbaycan üçün mühüm transsərhəd ərazi olduğunu bildirir. Ələt-Astara avtomagistralının açılması, Astara (İran) – Astara (Azərbaycan) dəmir yolu xəttinin yaxınlarda istifadəyə verilməsi bu ərazidə nəqliyyat xətlərinin istismarı və işlək halda saxlanması, nəqliyyat vasitələrinə daimi texniki xidmətin göstərilməsi məqsədilə

³ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Gəlmə və xarici (getmə) turizm, 2019-cu il

yeni iş yerlərinin açılması, turist axınının hər iki tərəfə daha intensiv olması deməkdir.

1993-2020-ci illər ərzində İran və Azərbaycan Prezidentləri 20 dəfəyədək görüşüb, hökumət nümayəndə heyətləri 100-ə yaxın qarşılıqlı səfər həyata keçiriblər, İran-Azərbaycan Dövlət Komissiyasının 4 iclası təşkil olunub və 50-yə yaxın, o cümlədən turizmin inkişafı üzrə sənədlər imzalanıb. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində 550-yə yaxın İran investisiyalı şirkət fəaliyyət göstərir və Azərbaycan iqtisadiyyatına İran tərəfdən ümumilikdə 2,7 milyard ABŞ dolları investisiya yatırılıb. İran vətəndaşları 3 gün ərzində ölkəmizə elektron vizalar ala bilər. Azərbaycanla İran arasında olan sıx qonşuluq əlaqələri Lənkəran İR-nun beynəlxalq turizm destinasiyasına çevrilməsi zamanı məhz İranın dövlət və özəl şirkətlərinin aktiv fəaliyyətinə imkan verir.

4.Lənkəran İqtisadi Rayonunun sosial-iqtisadi potensialının müəyyənəşdirilməsi. 2019-cu ildə adam başına düşən gəlir Lənkəran İR-da 2725.6 man olmuşdur ki, bu da iqtisadi rayonlar arasında ən aşağı göstəricidir. 2019-cu ildə Lənkəran İR-nun ümumi məhsul buraxılışında payı ölkə üzrə cəmi 2,1% olmuşdur.

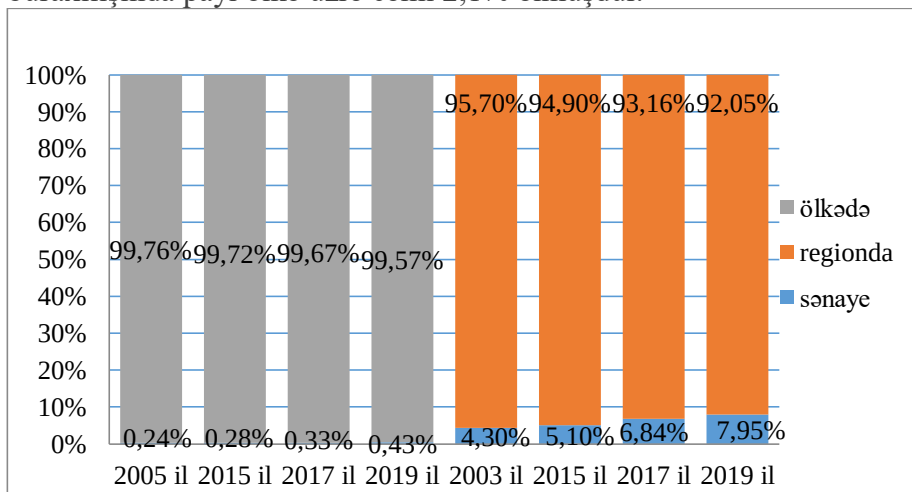

Diagram. Lənkəran İqtisadi rayonunun sənayesinin əsas sahələr üzrə ümumi məhsul buraxılışında ölkədə və regionda payı

Mənbə: www.stat.gov.az e-səhifəsinin göstəriciləri əsasında tərtib olunmuşdur

İqtisadi rayonların sosial və iqtisadi göstəriciləri müqayisə edilib. Lənkəran İR-u iqtisadi və sosial göstəricilərə görə digərlərindən geridə qalsa da, ekoloji göstəricilərə görə 3-cü yerdədir. İqtisadi rayonların reytingi hər istiqamət üzrə fərqli göstəricilər əsasında hesablanmışdır. Belə ki, iqtisadi inkişaf – sənaye və kənd təsərrüfatı üzrə göstəricilər əsas götürülmüş və adambaşına hesablanmışdır; sosial inkişaf - səhiyyə göstəriciləri (hər 1000 nəfərə həkim və tibb işçiləri sayı, hər 10000 nəfərə xəstəxanalarda çarpayı sayı), orta pensiya və orta ünvanlı müavinət əsasında hesablanıb; ekoloji inkişaf isə atmosfərə stasionar mənbələrdən atılan çirkləndirici maddələr (ton) və çirkab suların atılması (milyon kub metr) göstəriciləri əsasında hesablanıb.

Tədqiqat bölgəsində ağır sənaye müəssisələrinin olmaması idman, ekoloji, müalicə-sağlamlıq turizminin inkişafı üçün ən münasib imkanlar yaradır.

Turizmin inkişaf etdirilməsi istiqamətlərindən biri **ölkədaxili turizmin** inkişafıdır. Belə ki, bu zaman ölkə vətəndaşları tərəfindən səfərlər zamanı yerləşmə obyektləri kimi kənd qonaq evlərindən istifadə etməklə fərqli istirahət imkanları əldə edilir. 2020-ci il üzrə statistik məlumatlara görə Lənkəran İR-da müvafiq olaraq ümumi səfərdə olmuş turistlərdən 1.2%-i mehmanxanalarda, 3.3%-i kirayə götürülmüş evlərdə, 53.1%-i qohum və dostların evlərində və 42,4%-i ailə üzvlərinə aid evlərdə gecələmişlər. Burada məlum olur ki, ölkə vətəndaşları daxili səfərlər zamanı fərdi yerləşdirmə obyektlərində gecələməyə üstünlük verirlər.

5. Regionun güclü və zəif tərəflərinin, imkanların və təhlükələrin (GZİT) təhlili, beynəlxalq turizm bazarında tanınması yolları. Dissertasiyada Lənkəran iqtisadi rayonunun GZİT təhlili nəticində müəyyən olunur ki, zəngin turizm ehtiyatlarına malik olmasına baxmayaraq, turizm infrastrukturunu müəssisələri mümkün potensialdan aşağı səviyyədə fəaliyyət göstərirlər. Region əlverişli coğrafi mövqeyə, geniş meşə örtüyünə, bol su mənbələrinə, əhalinin kommersiya aktivliyinə, ali və orta təhsil ocaqlarına malikdir. Lakin kəndarası yolların keyfiyyətinin aşağı olması, qaz və elektrik enerjisində olan fasilələr, məişət və texniki tullantıların ərazilərə və çaylara atılması, torpaqların sürüşmə ehtimalı regionun zəif tərəflərinə aiddir.

Turistləri regiona cəlb edən yüksək komfortlu və keyfiyyətli

xidmət göstərən turizm kompleksləri ilə yanaşı turizm komplekslərinin ətrafında olan mühitdir. Ətraf mühit dedikdə ərazidə kriminal vəziyyətin səviyyəsi, kommunal xidmətlərin işlək olması, bank və poçt xidmətlərinin göstərilməsi, əhəlinin sosial vəziyyəti, səhiyyənin vəziyyəti, ekoloji tarazlıq və bir sıra digər amillər başa düşülür.

Regionda **investorları** - münasib investisiya iqlimi, **bankları** - sahibkarların aktivliyi, əhəlinin sosial vəziyyəti, **turistləri** isə turizm ehtiyatlarının vəziyyəti və turizm infrastrukturunun xidmətgöstərmə səviyyəsi maraqlandırır.

Region daim olaraq yeni dəyərlər təklif etməlidir (cədvəl 3). Bunun üçünsə, məqsədli qruplara arxalanan cəlbədicə əlamətlər yetişdirilməlidir. **Region nə qədər kiçik olarsa, təklif olunan dəyərlər bir o qədər unikal və orijinal olmalıdır.**

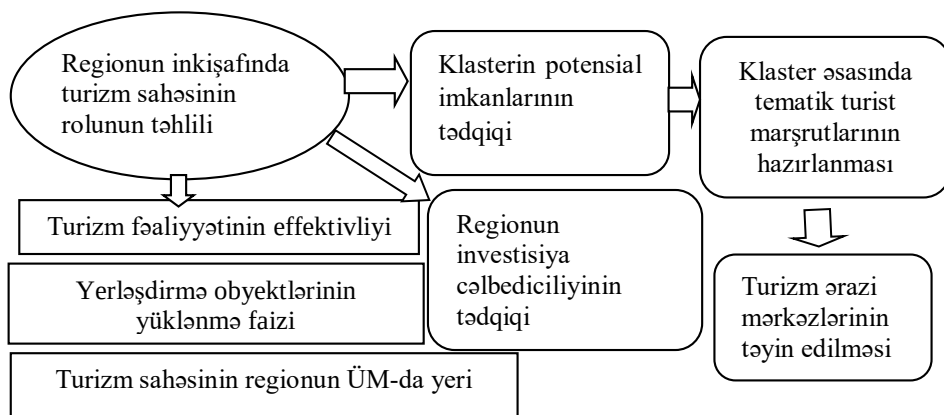
Cədvəl 3
Region tərəfindən beynəlxalq turizm bazarına
edilə biləcək təkliflər

s/s	Məqsəd qrupu	Cəlbətmə üsulu
1	Müalicəyə gələnlər	Termal sular - müalicə-sağlamlıq prosedurları
2	Qurmanlar	Yerli kulinariya – ləvəngi
3	Sitrus- və çay- sevrələr	Sitrus meyvələrinin yığımında iştirak; çay fabrikinə ekskursiya
4	Təbiətsevrələr	Dəmirağac meşəsinə, Milli parklara ekoloji, ornitoloji turlar
5	Yerli sakinlərlə ünsiyyəti sevrələr, kənd həyatı	Uzunömürlülər diyarı – ailələrdə uzunömürlü insanlarla ünsiyyətin təşkili, kənd qonaq evlərində istirahət
6	İrana keçid	İranın sərhədyanı ərazilərinə 1-3 günlük turların təşkili
7	Dəniz gəzintiləri və balıqçılıq	Yaxtalarda gəzintilərin, o cümlədən İran limanlarına, sualtı ekskursiyaların təşkili, balıq ovu

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanıb

Türkiyə, Rusiya, Gürcüstanda mehmanxana və turoperatorların vergilərdən tam və ya qismən azad edilməsi, kreditlər üzrə xüsusi şərtlərin olması, turizm ərazilərinin infrastrukturunun dövlət təminatı hesabına yaradılması, kommunal xidmətlər üzrə güzəştli tariflərin tətbiqi, xidmət qiymətlərin aşağı salmaq imkanı verir. Lənkəran İR-da

oxşar güzəştlərin tətbiqi regionda turizmin inkişafını sürətləndirə bilər. Dissertasiyada qeyd edilir ki, regionun beynəlxalq miqyasda turizm destinasiyası kimi tanınılmasını reallaşdırmaq məqsədilə əvvəlcədən regionun turizm imkanlarının tədqiq edilməsi zərurəti yaranır. Öncə Regionun Turizm Reyestri əsasında **turizm klasterlərinin** hazırlanması zəruridir. Klasterlərin ərazisi Lənkəran İqtisadi Rayonu ilə məhdudlaşır. Regionun inkişaf etdirilməsi məqsədilə işlənib hazırlanacaq turizm istiqamətli Regionun İnkişaf Proqramının həyata keçirilməsi, Sxem-də göstərilən tədbirlər Regional Turizm Şurasının daim gündəmində olmalıdır. Regiona turistlər Rusiyadan və İrandan müasir avtomobillərlə, uzaq xarici ölkələrdən isə birbaşa hava nəqliyyatı, dəmir yolu ilə gələ bilərlər.

Sxem. Regionun İnkişaf Proqramının həyata keçirilməsi

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilib

Lənkəran Regionu xaricdə keçirilən beynəlxalq turizm sərgilərində və yarmarkalarda **bir turizm destinasiyası** kimi öz stendi ilə turizm imkanlarını təqdim etməli, xarici ölkələrin turoperatorları ilə birbaşa ünsiyyət quraraq partnyorluq əlaqələrini yaratmalıdır. Regionun mehmanxanaları hotels.com, boocing.com, airbnb.com və digər satış e-saytlarında öz xidmətlərini təklif etməlidir. **Lənkəran Regionunun bir turizm məhsulu kimi təbliği** həyata keçirilməlidir. Bu məqsədlə vahid ticarət markasının yaradılmasına zərurət vardır. Ticarət markası şərti olaraq **“Dəmirağac diyarı”** adlandırıla bilər.

Regionda istehsal olunan mallar (kənd təsərrüfatı, sənaye, suvenirlər), təqdim edilən xidmətlər bir marka altında təklif olunmalıdır. **Personalın peşəkarlığı və personalın sayının düzgün təyin edilməsi** diqqət mərkəzində olmalıdır.

6.Lənkəran İqtisadi Rayonunun turizm destinasiyasına çevrilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi. Tədqiqat işində, **regionun turizm destinasiyasına çevrilməsinin** obyektiv zərurəti əsaslandırılır, onun prioriteti və istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Kompleksli sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədilə Lənkəran İR-u sərhədləri daxilində **Lənkəran Turizm İstiqamətli Xüsusi İqtisadi Zonasının** elan edilməsi təklif edilir. **Turizm İstiqamətli İnkişaf proqramını** hazırlayacaq **Regional Turizm Şurasının** yaradılması nəzərdə tutulur. Lənkəran İR-nun **İnkişaf Proqramının** icrası Azərbaycan Turizm Şurasının nəzarəti ilə həyata keçirilə bilər⁴.

Regionun kompleksli inkişafı sahibkarların, istər istehsalat, istər maliyyə-kredit, istər xidmət sahəsində və ya bizim misalımızda olduğu kimi sıx hərtərəfli qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyəti kooperasiya formasında idarəetməsi (tənzimləməsi) ilə bağlıdır.

Lənkəran İR-da tikintiyə qoyulan investisiyalar ildən ilə artır. Ölkəmizdə çayçılığın, sitrus meyvəçiliyinin, çəltikçiliyin inkişafı üzrə 2018-2027 illər üzrə Dövlət Proqramları qəbul edilmişdir. Bu proqramların icrası əsasən tədqiqat regionuna aiddir.

Lənkəran İR-da 2008-2019-cu illər ərzində məhsul buraxılışının fiziki həcm indeksi orta illik 9% olmuşdur. Bu illərin göstəricilərini əsas götürməklə 2020-2030-cu illər üzrə regiona investisiyaların qoyuluşu orta illik ölkə səviyyəsində və regional ümumi məhsulun orta illik artımı 9% həcmində götürüldüyü halda 2030-cu ilə proqnoza əsasən region üzrə məhsul buraxılışının həcmi yüksək ehtimal xətlə 4521 milyona çatmış olacaqdır. Adambaşına məhsul istehsalı yüksək ehtimal göstəriciləri əsasında region üzrə 2030-cu ildə 2019-cu ilə nisbətən 2.5 dəfə artmış olacaqdır.

Mehmanxanalarda mövcud nömrə sayı nəzərə alınmaqla, 2030-cu il üçün tələb olunan nömrə sayı üzrə proqnoz göstəricilər hesablanan

⁴ Юсупов Г.М., Проблемы управления социально-экономического развития туристической дестинации // Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları beynəlxalq jurnal, №3, 2019 il, 190 s., səh.46-61

zaman rekreasiya zonalarının çoxluğundan, landşaft, əhali sayı, ərazidə yol infrastrukturu, maye və bərk tullantıların atılması, ekoloji cəhətdən yüklənmə, otellərdə adambaşına su və elektrik enerjisi sərfiyyatı norması, təbii su mənbələri, istifadə məqsədilə yağış suyunun yığılması, istifadə edilmiş suyun emaldan sonra təkrar istifadəsi, iqlim dəyişikliyi və digər parametrlər nəzərə alınır (cədvəl 4).

Cədvəl 4
Yerləşdirmə obyektlərinin artımı və investisiya həcminin
2030-cu ilədək proqnozu

	Nömrələrin sayı					
	2006	2010	2019	2030	Yeni tikinti	Moder-nizasiya
Lənkəran İqtisadi rayonu	837	1095	1480	6447	4967	1480
o cümlədən inzibati rayonlar						
Astara	83	108	116	595	479	116
Lənkəran	192	211	636	2557	1921	636
Lerik	28	192	187	645	458	187
Yardımlı	10	21	21	770	749	21
Masallı	467	496	453	813	360	453
Cəlilabad	57	67	67	1067	1000	67

Mənbə: hesablamalar "Lənkəran iqtisadi rayonu üzrə məskunlaşmanın, təbiətdən istifadənin və məhsuldar qüvvələrin ərazi təşkilinin regional planlaşdırma sxemi"nin məlumatları əsasında aparılmışdır

Beynəlxalq mehmanxana standartlarında ulduz dərəcəsinə görə üzrə hər 10 nömrəyə işçi sayı müəyyən olunub⁵. Region mehmanxanalarında 2019-cu ildə standartlardan 463 az işçi çalışırdı. 2030-cu ilə eyni göstərici 5158-ə bərabər olmalıdır ki, bu da həmin qədər ailələrin maddi təminatı ilə birbaşa bağlıdır. Regiona cəlb ediləcək ölkə və əcnəbi turistlərə hərtərəfli xidmətlərin göstərilməsi məqsədilə digər turizm xidmət növləri (bələdçilik, turopertorluq, ictimai iaşə) və turizm fəaliyyətinin tam həcmdə yerinə yetirilməsinə dəstək olan digər xidmətlər üzrə 50% iş yerləri əlavə olunur. Belə olan halda, ümumi iş yerlərinin sayı 7737-ə $[(6447 \cdot 0,8) + 50\%]$ çatır.

⁵ Mehmanxana dəyərlərinin standart təsnifatları əsasında regionlararası harmonizasiya meyarları BMÜTT regional komissiyaları tərəfindən təsdiq olunmuşdur (Madrid, noyabr 1989-cu il (çıxarış)).

2030-cu ilə digər iqtisadi sahələr üzrə orta artım tempi qalmaq şərtilə mehmanxana müəssisələrində yüklənmənin 60%-lə təminatı zamanı region üzrə adambaşına əsas məhsulun buraxılışı 4810.4 manat təşkil etməlidir. Bu isə tədqiqat regionunun digər iqtisadi rayonların müvafiq göstəricisinə yaxınlaşmasına imkan yaradır.

Yuxarıda göstərilən məlumatlardan belə nəticə çıxarılır ki, Lənkəran İR-nun sosial-iqtisadi göstəricilərini yüksəltmək məqsədilə turizm fəaliyyətinin intensiv inkişaf etdirilməsi üçün bura münasib regiondur. Regionun turizm baxımdan əlverişli mövqedə olması bu ərazinin həm ölkə vətəndaşları üçün, həm də əcnəbi turistlər üçün cəlbedici turizm destinasiyasına çevrilməsi imkanları vardır. Bu məqsədlə aşağıdakı təkliflər həyata keçürilməlidir:

1. Lənkəran İR inzibati sərhədlərində **Turizm istiqamətli xüsusi iqtisadi Zonanın** yaradılması və zonanın idarə edilməsi məqsədilə **Regional Turizm Şurasının** təşkili. Regional Turizm Şurasının təklif etdiyi **Regionun İnkişaf Proqramının** təsdiq etdirilməsi;

2. Xüsusi iqtisadi zonalara aid mümkün olan bütün güzəştlərin yerli və xarici sahibkarların fəaliyyətinə tətbiqi, Regionun İnkişaf Proqramının yerinə yetirilməsində iştirak edən bütün **təşkilatların kooperasiya formasında** fəaliyyətinin tənzimlənməsi;

3. İran İslam Respublikası ilə hər iki dövlətin sərhədyanı ərazilərində turizmin inkişafı üzrə birgə fəaliyyət planının hazırlanması; Dövlət sərhədinin hər iki tərəfini əhatə edən beynəlxalq ticarət mərkəzinin yaradılması;

4. Regionun **turizm klasterinin** işlənilib hazırlanmasının metodiki aspektlərinin tətbiqi. Klaster əsasında müxtəlif təyinatlı və davamiyyətli, turistlərin müxtəlif seqmentlərinin tələblərinə cavab verən turist marşrutlarının işlənilib-hazırlanması və pasportlaşdırılması;

5. Regionun **“Dəmirağacı diyarı” turizm ticarət markası** adı ilə tanınması;

6. “Dəmirağacı diyarı” e-portalında Regionun turizm məhsullarının satılması məqsədilə B2B, B2C və digər e-satış proqramlarının tətbiqi;

7. 2-3ulduzlu otellərin və kənd qonaq evləri şəbəkəsinin yaradılması. Kənd qonaq ev sahiblərinə turist xidmətləri üzrə təlimlərin keçirilməsi; fərdi yerləşdirmə obyektləri barədə

məlumatların beynəlxalq e-portallarda yerləşdirilməsi; beynəlxalq şəbəkə otellərinin regiona cəlb edilməsi;

8. Bakı-Lənkəran, Lənkəran-Rəşt, Bakı-Lənkəran-Rəşt və digər dəniz kruizlərin təşkili. Bu məqsədlə müvafiq strukturlara müraciət edilməsi, münasib dəniz nəqliyyatının əldə edilməsi;

9. Kənddaxili yolların yaxşılaşdırılması, qaz və elektrik enerjisinin fasiləsiz təminatı, mədəniyyət ocaqlarının fəaliyyətinin canlandırılması və digər sosial təminat elementlərin işlək olmasının təmin edilməsi. Alternativ enerji mənbələrinin istifadəsi;

10. Lənkəran beynəlxalq aeroportunda turistlərin daşınması üçün beynəlxalq aviaçarter reyslərinin təşkil edilməsi;

11. Pandemiya sonrakı dövrdə daxili turizmin inkişafı üçün kempinq, kənd və ekoloji turizm növlərinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi; daxili turizmin idarə edilməsində qiymətlərin tənzimlənməsi.

12. İlin soyuq aylarında idman klublarının təlim-məşqləri üçün müvafiq şəraitin yaradılması, beynəlxalq səviyyəli konfrans, sərgi, yarmarkaların təşkili.

Tədqiqatın əsas məzmunu çap etdirilmiş aşağıdakı elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1.Yusupov Q.M., Azərbaycanca kənd yaşıl turizminin reallığı və inkişaf yolları; Üçüncü Respublika elmi-praktiki konfransın materialları, ATİ, Mütərcim, Bakı, 2010;

2.Yusupov Q.M., Kənd turizmin əyalətin sosial-iqtisadi inkişafına təsiri; Azərbaycanda turizmin inkişafı və regional problemlər (beynəlxalq elmi-praktik konfrans), BDU, Coğrafiya cəmiyyəti, Bakı-2011;

3. Юсупов Г.М., Особенности сельского туризма в Азербайджане; III Международная научно-практическая конференция, Республика Беларусь, РИО БарГУ, 2011, с. 121-123;

4.Yusupov Q.M., Kənd turizmin inkişaf xüsusiyyətləri; Azərbaycan landşaftlarının optimallaşdırılması, səmərəli təşkili və davamlı inkişafının müasir problemləri, Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti, AMEA, H.Əliyev ad.Coğrafiya İnstitutu; ACC əsərləri XVI cild, 2011, s.408-411;

5. Юсупов Г.М., Влияние туризма на развитие сельских территорий; Международная научная конференция: (Проблемы на

развитието на туризма през XXI век), България, София, Университет за национално и световно стопанство, 2011, стр.266-271;

6. Юсупов Г.М., Развитие сельского туризма на основе местных общин; Международная научная конференция: Предизвикательства пред туризма през XXI век, България, София, 2012, s.17-19;

7. Yusupov Q.M., Kənd ərazilərinin inkişafında icma əsaslı turizmin əhəmiyyəti, “Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları” jurnalı, №2, 2013, s.71-75

8. Yusupov Q.M., Kənd ərazilərində turizm və ətraf mühit, ADPU, Qərb Universiteti, “ Ekoloji problemlər və ekoloji təhsil” Respublika elmi konfransı, 2013, s.17-19;

9. Юсупов Г.М., Сельский туризм как основной критерий развития Южного региона Азербайджана, материалы международной научной конференции Туризм как фактор регионального развития, Петрозаводск, РФ, 2014, стр.178-184;

10. Юсупов Г.М., Значение туристской индустрии в развитии Ленкоранского экономического района Азербайджана, Социально-гуманитарные науки и практики в XXI веке, материалы X межд.весенней молодёжной научной конф., Поволжский Гос. Технол. Университет, Йошкар-Ола, Российская Федерация, 2014, стр. 282-284;

11.Yusupov Q.M., Sərhədyanı regionların ayırd edilməsi əlamətləri və turizmdə əməkdaşlıq istiqamətləri, Turizm və rekreasiya XXI əsrdə: problemlər və perspektivlər, Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, “Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları” jurnalı, say 4, 2015 il, s.204-212;

12.Sadixov M., Yusupov Q., Salıfov T., Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi rayonlarında əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində turizm-rekreasiya ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyi, Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, “Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları” jurnalı, № 1, 2016 il, s.34-40;

13.Yusupov Q.M., Cənub regionuna olan turist axınlarının yerli iqtisadiyyata təsiri, “Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları” jurnalı, xüsusi buraxılış, 2017 il, s.212-221;

14.Əlirzayev Ə.Q, Yusupov Q.M., Sərhədyanı regionun sosial-iqtisadi inkişafında turizmin rolunun qiymətləndirilməsi, Azərbaycan

Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri, 2019, №2, s. 5-17;

15. Юсупов Г.М., Стратегическое планирование туристической деятельности и социально-экономическое развитие приграничного региона, Белорусский экономический журнал, №3, Минск, 2019, стр. 145-155;

16. Юсупов Г.М., Проблемы управления социально-экономического развития туристической дестинации, Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları jurnalı, ATMU, 2019 г., №3, стр. 46-61;

17. Юсупов Г.М., Механизм превращения приграничного региона в туристскую дестинацию, Вестник КазНУ, раздел «Серия Экономическая», №3, сентябрь 2021, Казахский Национальный Университет им.Аль-Фараби (nəşriyyatda).

Dərs vəsaitləri

1. Qonaq evlərinin sahiblərinə praktiki tövsiyələr; (həmmüəllif F.Nadirov), təlim vəsaiti, “Kövsər”, Bakı, 2008; 56 səh.

2. Turizm işinin təşkili; təlim vəsaiti, ASSA Print & Media Production, Bakı, 2011, 211 səh.;

3. Səyahət agentlikləri və turoperatorluq; (həmmüəllif B.Bilalov), dərs vəsaiti, AR Təhsil Naz. 24.02 2012 il tarixli Əmr № 240, Bakı-Mütərcim-2012, 228 səh.;

4. Kənd qonaq evlərinin fəaliyyətinin əsasları; Saral-poliqraf, Bakı, 2016, 52 səh.

5. Turizmin əsasları; (müəlliflər kollektivi); dərslik, Az.Turizm və Menecment Un. Elmi Şurası. 24.11.2015 il tarixli 02 protokolu, Mütərcim, 2016; 496 səh.

Dissertasiyanın müdafiəsi “29” sentyabr 2021-ci il tarixində saat 14:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında (www.unec.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “27” avqust 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 26.08.2021.
Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆. Sifariş 05/06.
Həcmi 1 ç.v. (38373 işarə). Tiraj 100.

*“AA – Poliqraf” istehsalat-kommersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.*
Əlaqə üçün: capevi@internet.ru / (+99455) 201-2809